

Boekbesprekingen

R. A. Roe, **Links en rechts in een empirisch perspectief; een onderzoek naar de dimensionaliteit van politieke attitudes onder studenten**, Swets & Zeitlinger B.V., Amsterdam 1975

Het onderzoek naar de structuur van politieke (en sociale) attitudes is thans bijna een halve eeuw oud. In de jaren twintig en dertig begonnen sociaal-psychologen zoals Thurstone en Likert zich af te vragen of men 'attitudes' (ten grondslag liggend aan reacties op reeksen van uitspraken over bepaalde 'objecten' zoals bijv. verschijnselen als oorlog, geboortebeperving, evolutie) zou kunnen *meten*. Toen hiervoor eenmaal bepaalde schaal-procedures waren ontwikkeld (de bekende Thurstone- en Likert-schaaltechnieken) begonnen velen, zoals Kulp en Davidson, Carlsson, en wat later Ferguson, te zoeken naar zgn. 'general' of 'primary social attitudes' door deze attitude-schalen met elkaar te correleren en over de correlatiematrix een factor-analyse uit te voeren.

Deze onderzoekstraditie heeft zich in de jaren veertig en vijftig vooral in Engeland voortgezet (Eysenck en zijn medewerkers). Recente studies zijn verricht door bijv. Comrey en Newmeyer, Kerlinger, Wilson en opnieuw Eysenck.

Binnen deze (sociaal)psychologische onderzoekstraditie, die overigens qua resultaten een weinig consistent beeld oplevert, vormt de dissertatie van Roe een aanvulling die zich in gunstige zin van het voorafgaande onderzoek onderscheidt. Uitgaande van de studie van Lipschits uit 1969 (Links en rechts in de politiek) komt Roe ertoe de links-rechts tegenstelling, die zo vaak in de politiek wordt gehanteerd ter aanduiding van een meer algemene ideologische controverse, te benaderen door maar liefst acht ideologieën te onderscheiden.

De eerste vraag die de auteur zich stelt is: vormen deze ideologieën in mijn onderzoeksgroep (ongeveer 350 1e jaars psychologie-studenten aan de Universiteit van Amsterdam in 1969) een uni-dimensionele tegenstelling?

Ter rechterzijde onderscheidt hen conservatisme, liberalisme, confessionaliteit, fascisme en nationaal-socialisme; ter linkerzijde: democratie, socialisme en nieuw-links. Deze ideologieën worden kort ingeleid en vervolgens geoperationaliseerd d.m.v. in totaal 210 items.

Roe meent terecht dat ideologieën niet slechts uit *beginselen* zijn opgebouwd, maar dat tevens de *middelen*-keuze een rol speelt. En aldus worden 58 items geformuleerd die de volgende middelen-dimensies moeten indiceren: geweld vs. anti-geweld, parlementair vs. buiten-parlementair en 'doel heiligt de middelen' vs. de ontkenning daarvan.

Een tweede vraag die de auteur stelt is naar het effect van politieke kennis op de attitude- (of liever: ideologische) structuur. Terecht signaleert de auteur dat poli-

tieke kennis in vooral politicologisch onderzoek veelal zeer gebrekkig wordt gemeten. Roe maakt hier rigoureuus een einde aan via de constructie van acht kennis-tests (m.b.t. Nederland, West-Europa, Oost-Europa, de Verenigde Staten, Latijns-Amerika, Afrika, Azië en 'algemeen'), in totaal 110 items. De verwachting is, dat degenen met een hoge politieke kennis een meer gedifferentieerde ideologische structuur zullen vertonen dan zij met relatief geringe kennis. Meer in het algemeen verwacht de auteur dat één links-rechts dimensie onvoldoende zal zijn om de ideologische structuur van zijn proefpersonen te beschrijven.

Op de wijze waarop Roe tracht aan de hand van zijn materiaal aan te tonen dat deze verwachtingen worden bevestigd, is ernstige kritiek mogelijk. Ook op andere punten wat betreft opzet en analyse dienen enkele kritische kanttekeningen te worden geplaatst.

In de eerste plaats moet worden opgemerkt dat een grondige opzet van een studie als die van Roe een 'interessantere' onderzochte populatie had verdiend. De auteur vraagt ons nu geïnteresseerd te zijn in de structuur van het 'ideologisch denken' van een vrij klein aantal 1e jaars psychologie-studenten. Waarom niet gepoogd fondsen te verkrijgen om de vragenlijsten af te kunnen nemen aan een steekproef uit de (volwassen) Nederlandse bevolking? Het aantal vragen (ongeveer 400) is vrij groot, maar er zijn omvangrijkere enquêtes gehouden. Waarom geen beroep gedaan op ZWO, dat steeds klaagt dat te weinig (goede) aanvragen uit de sociale wetenschappen worden ingediend? Ik meen dat de onderzoeksopzet van Roe zeker voor het benodigde subsidie in aanmerking gekomen zou zijn. Nu is de auteur gedwongen, argumenten aan te voeren voor de keuze van zijn proefpersonen (homogeniteit, vereiste intelligentie-niveau etc.), die een socioloog of politicoloog zeker niet zullen overtuigen, en die bovendien aanvechtbaar zijn.

Een tweede bezwaar tegen de studie is dat te veel ideologieën worden onderscheiden en als gelijkwaardig beschouwd. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat de 'historische dimensie', ook al wordt ze niet geheel verwaarloosd (daarmee onderscheidt het onderzoek zich eveneens gunstig van het meeste andere psychologische onderzoek), toch te weinig aandacht krijgt. Conservatisme, liberalisme en socialisme zijn bijv. belangrijke en brede ideologische stromingen die zich in de 19e eeuw hebben ontwikkeld en thans nog relevant zijn. Fascisme en nationaal-socialisme daarentegen zijn min of meer tijdelijke aberraties geweest die nauwelijks een enigszins afgerond geheel van denkbeelden omvatten (hoewel sommige van deze denkbeelden natuurlijk nog wel een weerklank zullen vinden; dit lijkt echter vooral buiten Nederland het geval, bijv. in Italië). Bovendien, zoals ook bij Roe weer blijkt, vormen vele elementen uit deze ideologieën min of meer extreme conservatieve gezichtspunten (bijv. items 14, 16-19 van het fascisme; items 1-4 van het nationaal-socialisme).

Confessionaliteit, democratie en nieuw-links zijn m.i. geen afzonderlijke ideologieën, maar vormen bepaalde gezichtspunten op de maatschappij die men grotendeels in de 'echte' ideologieën terugvindt, hoewel bij confessionaliteit het religieuze element natuurlijk uniek is (maar grotendeels irrelevant voor buitenkerkelijken, die waarschijnlijk de overgrote meerderheid van Roe's proefpersonen vormen).

Democratie is echter een element dat vooral sterk binnen het socialisme naar voren is gekomen (sociaal-democraten) en nieuw links is de opleving van het 'echte' socialisme in de tweede helft der jaren zestig geweest. Zo geeft Roe van de ideologische constellaties een complexer beeld dan nodig is, terwijl hij anderszijds, door het communisme in zijn verschillende varianten niet te onderscheiden van

het socialisme, weer sterk vereenvoudigt.

Een derde bezwaar van het onderzoek is het ontbreken van een voldoende expliciete relatie tussen de beschrijving (zeer summier) van de verschillende ideologieën, en de operationalisatie ervan. Ook hier doet Roe meer dan gebruikelijk is op dit gebied, maar toch nog te weinig, zoals hij ook ruitelijk toegeeft. Bij het doornemen van de lijsten van uitspraken die de verschillende ideologieën moeten meten, stuit men nu vaak op dubieuze items of ontstaat het beeld van een zekere eenzijdigheid (bijv. items 3 en 9 bij conservatisme; items 7 en 9 bij 'democratie'; items 4, 8 en 20 bij 'socialisme'; items 1, 4, 14, 24 van nieuw links). Tevens, zoals de auteur ook toegeeft, overlappen de sets van items elkaar qua inhoud, hetgeen als het ware al verwijst naar een 'boven' de specifieke ideologieën verheven tegenstelling: in Roe's terminologie: de links-rechts tegenstelling. Dit wordt nog versterkt doordat Roe bijv. binnen de 'liberalisme' set zowel 'liberale' als 'anti-liberale' items heeft opgenomen (ter bestrijding van mogelijke response-set). Uiteraard vertonen de anti-liberale en anti-conservatieve gezichtspunten veel verwantschap met (zo ze al niet identiek zijn aan) socialistische items, en andersom. Zo wordt als anti-liberaal aangemerkt: 'Volledige ondernemingsvrijheid brengt grote risico's met zich mee en is daarom niet wenselijk' en als socialistisch: 'Vrije ondernemingsgewijze productie heeft alleen maar verdere verrijking van de ondernemers ten gevolge'. Als anti-conservatief: 'Het zou toe te juichen zijn wanneer in ons land verdere maatregelen genomen zouden worden om bestaande inkomensverschillen te verminderen'; als anti-socialistisch: 'Met het streven naar gelijkschakeling van inkomens is geen enkel zinnig doel gediend'.

Men vergelijk ook beide onderstaande uitspraken, de eerste als kenmerk van het liberalisme, de tweede als één van het conservatisme aangemerkt:

'Particulier eigendom is een goed dat op geen enkele manier mag worden aangetast' en 'Persoonlijk eigendom is een natuurlijk recht waaraan geen afbreuk mag worden gedaan'.

Ook het onderscheid tussen beginselen en middelen kan niet worden volgehouden. Vergelijk het volgende nieuw-links kenmerk: 'Eenmalige revolutie brengt de mensheid niet verder; sociale vooruitgang vereist voortdurende revolutionaire activiteit' met een item uit de middelen-set: 'Sociale verbeteringen kunnen alleen gerealiseerd worden door geweldadige revolutie' Slechts plaatsruimte verhindert het geven van veel meer voorbeelden. De indruk die overheerst is er één van een kunstmatige en arbitraire uiteenrafeling van 'ideologieën' en 'middelen' om daarna te pogen of men de brokken weer aan elkaar kan lijmen.

Waarschijnlijk heeft de auteur deze procedure gevolgd om de kans te optimaliseren dat meer dan één empirische dimensie zou verschijnen. Maar dit staat nog te bezien.

De wijze waarop Roe te werk gaat ter bepaling van de dimensionaliteit leent zich voor ernstige kritiek. Hij hanteert bijv., zowel bij de beginselen als de middelen, een cluster-analyse. Dit levert per ideologie meestal 4 clusters op van verschillende omvang, die onderling weer zijn gecorreleerd. Zestig tot tachtig procent van de items die de verschillende ideologieën indiceren behoren tot één der clusters.

Het beeld dat op deze wijze ontstaat is zeer onduidelijk, temeer daar de correlaties tussen de clusters binnen een ideologie noch die tussen de clusters die de verschillende ideologieën indiceren, worden gepresenteerd (althans: niet over-all). De clusters krijgen ook geen naam; zij worden slechts losjes omschreven in de tekst.

Het beeld had aanzienlijk kunnen worden verduidelijkt indien per ideologie een

factor-analyse over de items was toegepast. Dan was de mate van uni-dimensionaliteit van elke ideologie binnen de onderzochte groep veel duidelijker geworden. Duidelijker dan nu had men dan ook eventueel binnen elke ideologie relatief onafhankelijke subdimensies kunnen onderscheiden. Hetzelfde geldt voor de midden-test, waar zich overigens drie groepen van drie clusters aftekenen, parallel aan de eerder vermelde 'theoretische' aspecten.

Bij het opstellen van een set van items die een ideologie moeten indiceren, moet men m.i. uitgaan van een 'ideaaltype': 'theoretisch' verwacht men binnen de item-set een *uni-dimensionele* tegenstelling. Indien dit niet duidelijk het geval is, dient men daarvoor een mogelijke verklaring te geven; het theoretisch begrip 'klopt immers niet met de feiten'. Is het dan wel een zinvol begrip, deugt de operationalisatie niet, of is de onderzochte populatie a-typisch? Roe gaat aan deze problematiek voorbij.

De instrumenten-analyse vertoont voorts een zekere inconsistentie. De verschillende *kennis-tests* worden nml. niet op uni-dimensionaliteit getest via clusteranalyse, maar d.m.v. een Likert-procedure (item-rest correlaties). Bij latere factor-analyse blijkt overigens een sterke, unidimensionele kennis-factor aanwezig.

Tenslotte wordt het effect van verschillende niveaus van politieke kennis op de ideologische structuur onderzocht. Hierbij worden m.i. een aantal methodologische fouten gemaakt die aangeven hoezeer de auteur met zijn materiaal heeft geworsteld in zijn poging een bevestiging te vinden voor zijn verwachtingen.

Het effect van politieke kennis op de ideologische structuur wordt allereerst onderzocht via het toepassen van de toets van Box op de co-variantie resp. de correlatie-matrices van de 28 beginselen-subtests (de cluster-scores) en de 9 middelen-subtests voor de groepen met een hoog vs. laag kennis-niveau. De resultaten zijn significant (op .01 en .10 niveau resp.), maar geven een geflatteerd beeld gezien het zeer grote aantal vrijheidsgraden. Dit is wellicht wat technisch, maar het komt er op neer dat in een dergelijk geval praktisch elk verschil een significant resultaat oplevert.

Principale componenten-analyse over de twee correlatie-matrices levert ook een praktisch identiek beeld op wat betreft de eigenwaarden der verschillende factoren (zie fig. 8.1, p. 132).

Er is slechts een zeer lichte tendens dat een hoog kennis-niveau leidt tot een meer gedifferentieerde ideologische structuur. Niettemin is Roe's voorlopige conclusie dat kennis een belangrijke zgn. moderator-variabele is.

Bij de relatie tussen kennis en attitudes (de 28 beginselen en 9 middelen-subtests) wordt eveneens ten onrechte het effect van kennis op attitudes belangrijk geacht omdat de toets van Guilford, toegepast op de liberalisme, conservatisme etc. subtests, steeds significante resultaten oplevert. Deze toets mag echter slechts worden toegepast op *onafhankelijke* gegevens, hetgeen hier niet het geval is. Overigens zijn de afzonderlijke relaties per subtest meestal wel significant, zij het niet sterk, zoals de auteur ook toegeeft.

In het slothoofdstuk lijkt de auteur onvolledig in zijn rapportage. Immers, zijn probleemstelling was tweërlei: (a) is er een uni-dimensionele links-rechts tegenstelling, en (b) heeft politieke kennis een positief effect op de gedifferentieerdheid van de structuur van ideologische opvattingen? Een over-all factor-analyse over de beginselen- (eventueel aangevuld met de middelen-) subtests wordt echter niet gepresenteerd. Daarentegen worden 4 factoranalytische oplossingen gegeven: ongeroteerde vs. geroteerde factor-oplossingen voor beide kennisgroepen, waarbij naast

de 37 ideologische subtests, 9 zgn. referentie-variabelen worden betrokken (leeftijd, geslacht, klasse ouders, politieke interesse etc.), alsmede . . . de kennis-variabele zelf. Dit lijkt natuurlijk nergens op. Factor-analyse dient te worden toegepast op een relatief homogene set van items, om een zuiver beeld te verkrijgen van de structuur. Is de factor-oplossing onduidelijk, dan mag men hoogstens in tweede instantie voorzichtig wat referentie-variabelen invoeren, waarbij liefst voorspellingen moeten worden gedaan omtrent hoe deze variabelen zich binnen de factor-structuur zullen gaan 'gedragen'. Nu ontstaat alleen maar een verward en meer gecompliceerd beeld dan nodig is.

De auteur lijkt hier het spoor volkomen bijster en lijkt zijn twee probleemstellingen lelijk door elkaar te halen. Wat men met de resultaten moet beginnen wordt verder onduidelijk, doordat obscure 'grafische' en 'doel'-rotaties worden toegepast teneinde, moet men vrezen, het voor de lezer maar zo aannemelijk mogelijk te maken dat (a) er *géén* sprake is van één links-rechts tegenstelling, en (b) *kennis* een belangrijke differentierende variabele is. De auteur worstelt hier duidelijk met zijn materiaal zonder dat deze worsteling kan verhullen dat in tegenstelling tot de verwachting (1) er sprake is van *één links-rechts ideologische tegenstelling* (de ongeroteerde factor-oplossingen wijzen daarop, hoewel het beeld wordt vertroebeld o.a. door de referentie-variabelen) en (2) er *geen* sprake is van een grote invloed van de factor 'kennis' (de geroteerde oplossingen – tabellen 9.2 en 9.3 – zijn daarvoor te obscuur tot stand gekomen en het beeld is te onduidelijk, nog afgezien van het oneigenlijke effect van de referentie-variabelen, de middelen-subtest, en de confessionaliteit-subtests). De oplossingen zijn overigens evenmin overtuigend door het voorkomen van veel dubbele ladingen.

Het is uitermate jammer dat de auteur de analyse van zijn interessante materiaal niet wat beter heeft aangepakt en wat meer in overeenstemming met zijn oorspronkelijke probleemstelling heeft gebracht. Het viel hem wellicht moeilijk te accepteren dat de werkelijkheid binnen zijn onderzochte populatie wat eenvoudiger lag dan hij had vermoed.

Immers, (a) alle acht onderscheiden ideologieën laten zich herleiden tot een 'simple' links-rechts tegenstelling en (b) de zo bekwaam en met veel moeite ontworpen kennis-test heeft op deze structuur bijzonder weinig invloed. Het is veel interessanter te 'moeten' concluderen dat er een kennelijk complexe ideologische structuur aan het licht is gebracht en dat er een variabele is gevonden die daarop een effect heeft waarnaar nog veel onderzoek moet worden verricht. Dit zijn de conclusies die Roe m.i. ten onrechte trekt. De vraag naar de generaliseerbaarheid van deze bevindingen dringt zich nu sterk op. Mag men bijv. verwachten dat ook onder de bevolking als geheel één links-rechts tegenstellingen heerst? Of heeft het 'semi-elitaire' karakter van de onderzochte categorie invloed op de structuur? Dit laatste lijkt niet onwaarschijnlijk, gezien het feit dat opleiding in het algemeen het vermogen vergroot, een verband tussen verschillende opvattingen te 'zien' (voor gegevens hieromtrent verwijs ik naar mijn eerdaags te verschijnen dissertatie).

Ondanks een aantal additionele beperkingen van de studie die hierboven niet werden vermeld (het literatuur-overzicht beperkt zich tot de psychologische literatuur, het item-formaat is vaak extreem-opiniërend en er wordt geen rekening gehouden met verschillen in abstractie-niveau tussen de items) steekt de studie van Roe toch gunstig af bij praktisch al het andere werk dat door psychologen op dit terrein tot nu toe is verricht.

Binnen de gesignaleerde beperkingen van het materiaal en de opzet van de studie

vertoont de analyse echter tekortkomingen, die uitnodigen tot secundaire analyse. De gegevens zijn daartoe in het Steinmetzarchief opgeslagen.

C. P. Middendorp

R. Sandbrook, **Proletarians and African Capitalism; The Kenyan Case, 1960-1972**, Cambridge University Press, Cambridge 1975

Voor degenen die geïnteresseerd zijn in de problemen van Afrikaanse vakbonden, kwam het boek van Sandbrook niet als een verrassing. Uit een aantal artikelen* was reeds gebleken dat hij zich uitvoerig en indringend had beziggehouden met de ontwikkelingen binnen de Kenyase vakbeweging. Op deze deelstudies bouwt hij in zijn boek verder voort.

Het centrale thema is de verhouding tussen arbeidersorganisatie en de nationale bourgeoisie, door Sandbrook ook wel de 'politieke klasse' genoemd.

Sandbrook begint zijn boek met een strakke, algemene beschrijving van de samenhang tussen de economische, sociale en politieke ontwikkeling in Kenya, toegespitst op de periode na de onafhankelijkheid in 1963. Hij laat zien dat de Kenyase regering, ondanks lippendienst aan socialistische idealen, openlijk een ontwikkelingsstrategie heeft gevolgd die geleid heeft tot 'afhankelijk kapitalisme'. Dat ging gepaard met grote sociale ongelijkheid, verschuivingen in de sociale structuur en politiek 'cliëntelisme'. Deze beschrijving van de context van het probleem is voor de schrijver geen informatieve toegift aan de oningewijde lezer. Voortdurend grijpt hij er naar terug om zijn thema tegen een bredere achtergrond te plaatsen.

Ook al hebben zowel de georganiseerde arbeiders als de 'politieke klasse' profijt getrokken van de kapitalistische ontwikkeling in Kenya, toch heeft Sandbrook op basis van zijn onderzoek geen aanwijzingen gevonden dat de belangen van beiden gingen samenvallen — iets dat andere auteurs hebben gesuggereerd. Integendeel, in Kenya is er voortdurend sprake geweest van onderlinge vijandigheid, argwaan en irritatie.

In een apart hoofdstuk toont hij aan hoe de Kenyase regering in naam van het algemene belang naar alle mogelijke middelen heeft gezocht om de vakbonden tot instrument te maken van loonmatiging en arbeidsrust. Alle maatregelen die ze heeft genomen om dat te bereiken hebben volgens Sandbrook toch niet kunnen voorkomen dat de vakbonden zich zijn blijven richten op acties voor loonsverhoging en verbetering van de arbeidsomstandigheden. De verklaring daarvoor zoekt hij in de interne dynamiek van de vakbonden zelf maar ook in hun betrokkenheid bij de factiestrijd onder de politieke élite.

Hij laat zien dat de nationale vakbondsleiders door hun eigen inspanning en vindingrijkheid en met behulp van de politieke élite steeds meer hulbronnen onder hun directe controle hebben weten te brengen en op die manier hun onafhankelijkheid en manipulatiemogelijkheden hebben vergroot. Dat betekent echter niet dat ze aan de economische verlangens en eisen die leven onder de leden en de lagere

* 'The State and the Development of Trade Unionism', in G. Hydan, R. Jackson, J. Okumu (eds.), *Development administration: the Kenyan Experience*, Nairobi, Oxford University Press, 1970, pp. 252-294.

'Patrons, Clients, and Factions: New Dimensions of Conflict Analysis in Africa', *Canadian Journal of Political Science*, V, 1972, pp. 104-119.

'The Working Class in the Future of the Third World', *World Politics*, XXV, 1973, april, pp. 448-478.

leiders ongestraft voorbij kunnen gaan. Ze weten dat ze hun eigen positie ondergraven wanneer ze daar geen rekening mee houden: leden kunnen hun lidmaatschap opzeggen, rivaliserende leiders kunnen profiteren van de ontevredenheid en bij volgende verkiezingen kunnen ze weggestemd worden. Of ze willen of niet, ze zullen zich moeten blijven richten op economische belangenbehartiging. Maar paradoxaal genoeg heeft het handelen van de afzonderlijke politici ertoe bijgedragen dat de vakbonden niet de rol hebben kunnen spelen die de regering hun had toebedacht. Elkaar beconcurrerende politici proberen voortdurend de vakbonden te gebruiken om hun eigen positie te versterken. De politieke factiestrijd die zij op die manier in de vakbonden brengen, maakt de positie van de vakbondsleiders kwetsbaar. Deze laatsten proberen zich te beschermen door hun loyaliteit ten opzichte van de vakbondsbasis te versterken en woordvoerders te worden van radicale eisen. In een laatste gedeelte gaat Sandbrook uitvoerig in op de concrete beslissingen van de leiders op de verschillende niveau's van de vakbondsorganisatie: hoe ze proberen te laveren tussen de tegengestelde verwachtingen van de eigen vakbondsbasis enerzijds en die van de politieke élite anderzijds.

Het boek van Sandbrook is mijns inziens het beste wat er tot nu toe op het gebied van Afrikaanse vakbonden is verschenen. Het is dan ook de weerslag van vijf jaar nauwgezette arbeid, waarvan ongeveer drie jaar veldonderzoek. Hij heeft talrijke archieven, tijdschriften, kranten en pamfletten op zijn onderwerp nagepluisd; talrijke formele en informele gesprekken en discussies gevoerd met vakbondsleiders, politici, vertegenwoordigers van de werkgevers en ambtenaren; 15 vakbonden in hun activiteiten gevolgd. De verschillende niveaus waarop hij zijn materiaal uitwerkt brengt hij op een dynamische manier in een groter geheel met elkaar in verband. Een van de verdiensten van het boek is dat het op een overtuigende manier afrekenet met een aantal generaliserende vanzelfsprekendheden die over de Afrikaanse vakbonden gangbaar dreigen te worden: als zouden regering, vakbonden en partijen gesloten blokken zijn; als zouden georganiseerde Afrikaanse arbeiders tot een 'labour-aristocracy' behoren; als zouden vakbonden niet opgewassen zijn tegen de machtsdruk van de regering; als zou de vakbondsbasis een louter passieve rol spelen.

Naar mijn mening is de titel van het boek erg ongelukkig. Op pagina 15 geeft Sandbrook zelf toe dat het begrip 'proletarians' nog niet goed bruikbaar is voor Kenya en daarom is het onduidelijk waarom hij dit begrip toch in de titel opneemt. Bovendien komt in het boek de 'Kenyase arbeider' het slechtst uit de verf. Sandbrook had ook graag onderzoek gedaan onder Kenyase arbeiders, maar heeft daarvoor van de autoriteiten geen toestemming gekregen. Zijn uitspraken over hen zijn karig en hebben niet dezelfde scherpte, nuance en overtuigingskracht als die over vakbondsleiders en politici. Ook is het begrip 'African Capitalism' in de titel niet op zijn plaats en ongelukkig. Niet op zijn plaats omdat het verder in het boek niet meer voorkomt. Daar gebruikt hij het meer gangbare begrip 'department capitalism'. Ongelukkig omdat het begrip suggereert dat er een specifieke Afrikaanse vorm van kapitalisme zou bestaan die te onderscheiden is van een Aziatische of Latijns-Amerikaanse vorm. Ik kan me niet voorstellen waarin dat specifieke zou moeten bestaan.

Sandbrook heeft met zijn boek een belangrijke bijdrage geleverd aan een beter inzicht in de Kenyase vakbeweging en de theorievorming over Afrikaanse vakbonden een stuk verder gebracht. Het is te hopen dat het anderen aanzet tot meer systematisch onderzoek op dit terrein.

A. J. J. Schampers

D. J. Adriaanse, **Model voor het beschrijven van verandering van organisaties**, 32 blz., Delftse Universitaire Pers, Delft 1975

D. J. Adriaanse, **Model voor het beschrijven van verandering van organisaties in het kader van Organisatie-Ontwikkeling**, 60 blz., Delftse Universitaire Pers, Delft 1975

De beide bovenstaande monografieën vormen de eerste publicaties van de in 1975 gestarte reeks 'Organisatie verandering'. De reeks wordt verzorgd door het Centrum voor Bedrijfswetenschappen, dat als onderzoekscentrum verbonden is aan de Technische Hogeschool te Delft en zich bezig houdt met het in interdisciplinair verband bestuderen van problemen op het gebied van de menselijke samen- en tegenwerking. De beide genoemde publicaties vloeien voort uit één van de onderzoeken, die door het Centrum worden verricht; het onderzoek draagt de naam 'Evaluatie bij Organisatie-Ontwikkeling'.

De beheerder van het Centrum, prof. ir. P. Ch. A. Malotoux, vermeldt in het voorwoord, dat het de bedoeling van de reeks is om de voor het onderzoek verzamelde en/of ontwikkelde theorie in de vorm van betrekkelijk korte brochures snel toegankelijk te maken, zodat een bredere kring van geïnteresseerden met de activiteiten van het Centrum kan meedenken; zowel harde kritiek, als tastbare hulp is welkom.

Het doel van het onderzoek, waarover in de brochures wordt gerapporteerd, is het ter beschikking hebben van een registratiemethodiek, die enerzijds diagnostisch kan worden aangewend bij de hantering van organisatie-ontwikkelingsprocessen, anderzijds (op langere termijn) het wetenschappelijk inzicht in die processen vergroot. Meer in het bijzonder wordt in de brochures een instrumentarium ontwikkeld om complexe veranderingsprocessen van organisaties systematisch in kaart te brengen. De eerste monografie geeft antwoord op de vraag 'welke typen processen moeten we in de organisatie minimaal onderkennen om verandering van de organisatie te kunnen beschrijven?' Het antwoord wordt gegeven in de vorm van een model — het zgn. model AH3 — waarmee veranderingen van een organisatie in een bepaald tijdsverloop beschreven kunnen worden.

De eerste monografie laat nog in het midden hoe de beschreven verandering tot stand komt. In de tweede monografie gaat het om een beschrijving van verandering, die door middel van de methode der organisatie-ontwikkeling tot stand wordt gebracht. Het AH3-model van de eerste monografie wordt met het oog hierop aangevuld met een model voor het gefaseerde, bewuste systeem-veranderingsproces.

Ir. D. J. Adriaanse slaagt erin de constructie van het registratie instrumentarium op zeer compacte wijze te presenteren. Uitgaande van een zo eenvoudig mogelijke uitgangstelling op systematische wijze stap voor stap nieuwe elementen aan de modelconstructie toegevoegd.

De sterke kant van deze studie is gelegen in de doorzichtigheid van het gecreëerde raamwerk; de zwakke kant ligt in de grote afstand tussen dit raamwerk en de verschijnselen-wereld, die men in organisaties aantreft. De behoefte aan voorbeelden wordt te weinig bevredigd; de voorbeelden, die gegeven worden zijn ten dele zelf nog zeer abstract.

De praktische en theoretische doelstellingen van het aangeduide onderzoek zijn stellig van niet geringe betekenis. Of het de schrijver en de andere onderzoekers van het Centrum voor Bedrijfswetenschappen zal lukken de zojuist gesignaleerde afstand tussen het raamwerk en de werkelijkheid te overbruggen, is in het huidige

stadium van onderzoek, voor zover blijkend uit de brochures, nog moeilijk te zeggen. Toch kan lezing van de brochures worden aanbevolen: zij dragen op nuttige wijze bij tot systematisering van het denken in het organisatorische vlak; bovendien zal men de inhoud nodig hebben om met vrucht de aansluitende publicaties van het Centrum te kunnen volgen.

E. C. H. Marx

Dr. N. J. M. Nelissen, **De stad. Een inleiding tot de urbane sociologie.** Van Loghum Slaterus, Deventer 1974, 361 pp.

In deze inleiding wordt een, qua hoeveelheid behandelde literatuur, zeer ruim overzicht van de urbane sociologie geboden. De stof van het boek is geordend in drie delen (elf hoofdstukken). In deel I over het verschijnsel stad worden in kort bestek behandeld: het ontstaan van steden in de oudheid (Sjoberg), het opnieuw opkomen van steden in de Middeleeuwen (Pirenne en Max Weber), veranderingen van steden tijdens het vroeg-kapitalisme en de industriële revolutie alsmede de urbanisatie van de afgelopen 100 à 150 jaar. Tevens wordt een aantal resultaten van definiërende en classificerende werkzaamheid in de urbane sociologie weergegeven. Deel II gaat over de sociologie van de stad en wel over theorieën en methoden en technieken van onderzoek. Een zevental hedendaagse theoretische richtingen wordt besproken onder de omschrijving empirisch-analytisch versus kritisch-normatief. Onder de titel 'simultane benadering' biedt Nelissen zijn oplossing voor het keuzeprobleem dat de verwarrende veelheid aan theoretische ingangen — Nelissen behandelt 18 theoretici — oplevert. Deze simultane benadering betreft het selecteren 'van de markante aspecten van de verschillende referentiekaders en deze simultaan te gebruiken . . .' (p. 115).

Deel III heeft als titel 'Gebiedsdelen van de stad'. Nelissen behandelt het stadscentrum, de binnenstad, de volksbuurten, de rode en blauwe dorpen — gedoeld wordt op de sociale woningbouw van socialistische respectievelijk confessionele woningbouwverenigingen —, de nieuwbouwwijken en de suburbs. Aan een betoog over een 'gebiedsdeel' wordt steeds een thematische beschouwing gekoppeld over respectievelijk macht, gezag en leiderschap in steden, sociale conflicten, sociale bewegingen en lokale actie, daling van sociale status van buurten, alsmede burenraties en wijkgedachte. Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een paragraaf 'praktische adviezen'.

In zijn boek heeft Nelissen gepoogd een, naar zijn oordeel, tweetal bezwaren van ook in Nederland veel gebruikte Amerikaanse inleidingen in de 'urban sociology' weg te nemen. Genoemde inleidingen zijn overwegend op Amerikaanse studies gebaseerd en besteden weinig aandacht aan de relatie tussen specialisme en algemene sociologie (p. 12). De opzet om de urbane sociologie in een Nederlandse context te behandelen zonder in een nieuwe eenzijdigheid te vervallen, is goed gelukt. Van Nelissen's poging om de relatie tussen urbane en algemene sociologie uit te werken kan dit niet worden gezegd. De behandelde theoretici krijgen weliswaar allemaal een keurig etiketje, maar daar blijft het bij. Per auteur of stroming is zelden meer dan 2 of 3 pagina's, en vaak minder, uitgetrokken. Commentaar, beoordeling, vergelijking en afweging is summier of afwezig. De onderzoekstrategie die Nelissen in een apart hoofdstuk als 'simultane benadering' naar voren brengt, compenseert dit tekort niet. Hij redeneert als volgt. Er is geen door iedereen geaccepteerde theorie over de stad. Terzijde: vervang het woord stad door geld, misdaad, mens of de aanduiding van een willekeurig ander, op zichzelf best interessant verschijnsel,

dan wordt meteen duidelijk hoe vruchteloos het zoeken naar een dergelijke 'theorie' is. Nelissen zegt dan vervolgens dat het mooi zou zijn als 'ieder der theorieën een bepaald aspect van de werkelijkheid zou bestuderen en dat deze aspecten als een legpuzzel in elkaar zouden kunnen worden geplaatst. Niets is echter minder waar. In de sociologie hebben wij met theorieën te maken die steunen op andere paradigma's, die gebruik maken van andere begrippen en tot andere proposities leiden' (p. 113). Uit deze gedachtengang leid ik af dat er kennelijk uiteenlopende, met elkaar strijdige sociologische proposities over eenzelfde aspect van de werkelijkheid zijn te poneren. De vraag is dan aan de orde welke uitspraak de juiste is en, in het geval van uit die proposities af te leiden beleidsadviezen, welke aanbeveling moet worden opgevolgd. De discussie over het wel of niet bouwen van Almere vormt een goed voorbeeld. Het merkwaardige is dat Nelissen in zijn verdere betoog dit soort keuzeproblemen onder tafel werkt. Hij oppert vier mogelijkheden voor theoretische werkzaamheid.

- uitbouw van bestaande theorieën;
- het toevoegen van nieuwe;
- het integreren van verschillende theorieën;
- het simultaan in beschouwing nemen van uiteenlopende theorieën (referentiekaders is voor hem een synoniem).

Over de laatste twee zegt hij dat integratie alleen mogelijk is als theorieën op dezelfde postulaten steunen en dat is niet het geval. Het alternatief van de simultane benadering leidt tot het bestuderen van een verschijnsel vanuit meerdere referentiekaders. 'Een verschijnsel wordt aldus niet vanuit een louter empirisch-analytische of een louter kritisch-normatieve gezichtshoek bekeken, maar integendeel, zowel vanuit een empirisch-analytische als vanuit een kritisch-normatieve gezichtshoek. Het voordeel (...) is dat men enerzijds niet volstaat met een pure analyse, en anderzijds niet blijft steken bij een zuivere normatieve stellingname'. (p. 114-115) De kunstgreep die Nelissen uithaalt is inmiddels duidelijk. Door te beweren dat empirisch-analytische theorieën geen normatieve elementen bevatten en kritisch-normatieve theorieën geen empirisch-analytische fase omvatten, klinkt het voorstel om het ene te doen en het andere niet te laten heel aannemelijk. Het bundelen van alle mogelijke oriënterende uitspraken in vrijblijvende, niet-toetsbare formuleringen, zoals Nelissen vervolgens doet, heeft weinig zin en werkt eerder verwarrend dan oriënterend. Het heeft pas zin om theorieën (referentiekaders) met elkaar in verband te brengen wanneer ze geformuleerd worden in de vorm van verklarende uitspraken over een verschijnsel. Pas dan kunnen de echt belangrijke vragen gesteld worden als, welke verklaring is de meest bevredigende, zijn ogenschijnlijk concurrerende verklaringen in één gedachtengang te integreren, doet zich een nieuwe verklaring voor. Kortom: mijn oordeel is ambivalent. Voor wie echter vlug de belangrijkste literatuur over een reeks onderwerpen samengevat wil zien, is het boek zeer bruikbaar.

A. J. Gijswijt

Prof. dr. F. Grunfeld e.a., **De grote stad. Bedreigd systeem?** Samsom, Alphen aan den Rijn/Brussel 1974, 170 pp.

Grunfeld spreekt in het voorwoord van dit boek van 'de crisis van de stad'. De bevolking van grote steden loopt terug, de stadscentra dreigen te onttakelen, het woonmilieu in grote steden is er niet aantrekkelijker op geworden, verkeersproblemen zijn er heviger dan buiten de grote steden, vooral hogere inkomensgroepen

slagen erin weg te komen (suburbanisatie). De taken van de stedelijke overheden worden zwaarder, hun financiële speelruimte geringer, hun afhankelijkheid van de centrale overheid groter. Hij stelt vervolgens enige veelomvattende vragen (p. 9-10). 'Welke oorzaken hebben tot het ontstaan van de huidige crisissituatie bijgedragen? Wordt de grote stad met verval – of zelfs met ondergang bedreigd? Of bedreigt zij juist het menselijk leefmilieu? Moeten wij naar andere nederzettingvormen dan de groot-stedelijke streven, of moeten wij ons inspannen, de grote stad te behouden? Staan wij aan het einde van het stedelijke tijdperk en gaat dit gepaard met het einde van de Westerse cultuur, of is er veeleer sprake van een transformatie van de grote stad, al dan niet samenvallend met een transformatie op cultureel gebied?'

Deel I, 'Structuren en processen', is overwegend begripsvormend. Er is een korte historische inleiding. Enkele gegevens over toenemend stedelijk grondgebruik worden vermeld. De stedelijke groei modellen van de 'human ecology' worden behandeld en vervolgens sterk gerelativeerd door de opmerking, dat ze weinig bruikbaar zijn, indien in een stad particuliere grondeigendom en vrije mededinging aan banden zijn gelegd (p. 49). Het laatste van de vier hoofdstukken van deel I – over stedelijke levenswijzen – is duidelijk geïnspireerd op het vorige boek van Grunfeld ('Habitat and habitation'). Deel II, getiteld 'Problemen', handelt over woonbaarheid, verkeer (bijdrage van Goudappel) en sanering (id. van Deben). Het korte derde deel is gewijd aan de toekomst van de stad. Grunfeld beschouwt de zogenaamde gebundelde deconcentratie als de beste combinatie van mogelijkheden en wenselijkheden.

De uitwerking van de in het voorwoord geformuleerde gedachten – waarbij de overloop van stedelijke naar suburbane woongebieden een goed te documenteren uitgangspunt kan vormen – is naar mijn smaak doorkruist door het verlangen een inleidend werk te schrijven. Er zijn nogal wat omstandige begripsvormende uitwijdingen. De acht pagina's over de 'human ecology' zijn voor de actuele problemen weinig relevant. De voornaamste aanbeveling van Grunfeld, zorg voor goede stedelijke woongelegenheid, anders gaat het mis (vgl. p. 83 en 152), had veel meer aandacht mogen krijgen, vooral wat betreft de belemmeringen die hiervoor uit de weg geruimd moeten worden. Tot slot kan ik niet nalaten even te wijzen op de merkwaardige omkering in de omschrijving van 'de crisis' van grote steden. Dertig jaar geleden waren velen overtuigd van de gevaren van de grootstedelijke bestaanswijze voor de zogenaamde gemeenschapszin (de wijkgedachte werd als remedie gezien). Nu lijken het de mensen te zijn, die de grote stad bedreigen door zich te vestigen in suburbane woongebieden.

A. J. Gijswijt

Pouwels, J. P. A., A. F. A. Korsten, J. A. Kropman, **Inspraak bij de streekplanontwikkeling in Gelderland. Een onderzoek naar de inspraak bij het streekplan Midden-Gelderland tijdens de programmafase.** Instituut voor Toegepaste Sociologie Nijmegen, januari 1975, 343 blz. en bijlagen.

Korsten, A. F. A., J. P. A. Pouwels, J. A. Kropman, **Inspraak bij de streekplanontwikkeling. Een onderzoek naar de inspraak bij de ontwikkeling van het streekplan Kop van Noord-Holland.** Instituut voor Toegepaste Sociologie, Nijmegen, januari 1975, 2 dln., 556 blz. en bijlagen.

De onderzoekingen in Midden-Gelderland en in de Kop van Noord-Holland verlopen in hoofdlijnen volgens hetzelfde stramien. In beide onderzoekingen staat de ver-

gelijking van deelnemers aan inspraakprocedures (bij een streekplan) met niet-deelnemers centraal. Deelnemers en niet-deelnemers zijn vergeleken op de volgende groepen variabelen: positionele kenmerken (als geslacht en opleiding); participatiekenmerken (waartoe lidmaatschappen van organisaties en het lezen van kranten behoren); politieke tevredenheid en familiariteit; politieke belangstelling en participatiebereidheid; opvattingen over inspraak.

Tot de belangrijkste verklarende variabelen in beide studies voor de verschillen in participatie tussen deelnemers en niet-deelnemers behoren: opleidingsniveau, urbanisatiegraad van de woonplaats, lidmaatschappen van politieke organisaties, contacten met de overheid en participatiebereidheid. Deze resultaten stemmen in grote lijnen overeen met de uitkomsten van onderzoek naar individuele politieke participatie. Inspraak – in de vorm zoals in Midden-Gelderland en in de Kop van Noord-Holland – lijkt vooral een communicatiekanaal te vormen voor die groepen, die daarover reeds in ruime mate beschikken.

Beide onderzoeken dragen interessant materiaal aan. Ze vertonen echter ook een aantal zwakheden, die met name voortvloeien uit het onderzoeksdesign. Teveel nadruk ligt op het al of niet participerende *individu* en te weinig op inspraak als georganiseerd proces. Teveel aandacht ook is geschonken aan *attitudes*, die overigens weinig samenhang blijken te vertonen met participatieverschillen. Het begrip *participatie* dat in de inspraakliteratuur veel wordt gehanteerd, behoeft mijns inziens een hernieuwde doordenking en operationalisering van de verschillende dimensies. Ernstig bezwaar heb ik tegen de wijze waarop de onderzoekers menen de *effecten* van de gevolgde inspraakprocedures te moeten vaststellen. De verwerking van de resultaten van de inspraakprocedures in de standpunten van de provinciale besturen blijft geheel buiten beschouwing. Wel wordt nagegaan hoe de individuele participanten het effect van hun eigen deelname 'evalueren' (waarbij dient te worden aangetekend dat het provinciale bestuur van Noord-Holland nog geen standpunt had ingenomen op het ogenblik dat de participanten werden geïnterviewd!). Deze aanpak wekt zeer sterk de indruk dat met name de 'legitimiseringsfunctie' van inspraak voor het beleid in het onderzoek een grote rol speelde.

Zoals reeds vermeld heeft men zich voor de verklaring van de participatieverschillen gericht op variabelen op individueel niveau (opleiding, leeftijd etc.). Nu mogen deze variabelen wel veel variantie in het participatiegedrag verklaren, er valt echter weinig of niets aan te veranderen (zeker op korte termijn). Het *mogelijke effect van de procedures op verschillen in inspraak* – toegegeven, de mogelijkheden om dit te onderzoeken waren niet optimaal, maar ze ontbraken ook niet geheel – is volledig buiten beschouwing gebleven. Het was bijvoorbeeld mogelijk geweest om de effecten van de 'direct mailing'-strategie die in de Kop van Noord-Holland is toegepast, op verschillen in participatie te evalueren. Veranderingen in procedures mogen dan beperkte effecten hebben, maar met procedures valt tenminste wel te experimenteren en dat geldt niet of in veel mindere mate voor de variabelen die in deze beide onderzoeken centraal zijn gesteld. Tot een gefundeerde verbetering van inspraakprocessen dragen beide rapporten dan ook niet bij, allerlei ad hoc suggesties ten spijt.

H. van Goor

L. Kallen (red.), **De afstand tussen burgers en hun gemeentelijke overheden** (Nimocahier 15). Van Loghum Slaterus, Deventer 1974, 116 blz.

Het Bureau Veldkamp heeft in negen gemeenten onderzoek verricht 'naar de af-

Boekbesprekingen

stand tussen burgers en hun gemeentelijke overheden, het gebrek aan communicatie tussen beide, en de behoefte van de burgers aan voorlichting en inspraak' (p. 7).

In het eerste deel van het boekje worden de resultaten van het onderzoek samengevat. In de negen gemeenten zijn in totaal een 3500 burgers geïnterviewd; daarnaast zijn eveneens gegevens verzameld van ruim 300 gezagsdragers en vertegenwoordigers van intermediaire kaders (zoals bijv. politieke partijen en het opbouwwerk). Afstand tot de gemeentelijke overheid wordt omschreven als de 'mate', waarin de individuele of georganiseerde burger het gevoel heeft, dat er beïnvloedingsmogelijkheden zijn bij de totstandkoming van het gemeentelijk overheidsbeleid, dan wel contactmogelijkheden met het gemeentelijk bestuur' (p. 15). Gezien bovenstaande definitie hoeft het ons niet te verbazen dat in het onderzoek de nadruk is gelegd op attitudes. Van enige poging om de feitelijke invloeds- en contactmogelijkheden vast te stellen is geen sprake. Aan de waarde van de gemeten houdingen voor conclusies over participatie-gedrag wordt ook door de auteurs zelf getwijfeld: op een aantal plaatsen spreken ze het vermoeden uit dat de respondenten sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven.

De verslaggeving van het onderzoek is te summier uitgevallen. Men krijgt geen inzicht in de gevonden verbanden, aangezien de vermelde cijfers (in de tekst en in de tabellen) uitsluitend betrekking hebben op frequentieverdelingen. Nu hebben frequentieverdelingen van variabelen, die — zoals in dit onderzoek — niet op rationiveau zijn gemeten, geen zelfstandig interpreteerbare betekenis (verg. J. A. Davis, *Elementary Survey Analysis*, Englewood Cliffs, N.J., 1971, pp. 19-21).

Het tweede deel bevat korte nabeschouwingen van medewerkers van het NIMO, dat het onderzoek heeft begeleid. Deze beschouwingen hebben o.m. betrekking op voorwaarden van participatie van burgers, voorlichting en opbouwwerk. Het boekje wordt afgesloten met enkele notities over bestuurlijke decentralisatie en opbouwwerk.

Het nut van het onderzoek voor de praktijk (het werd geïnitieerd door de afdeling voorlichting van de gemeente Den Haag) lijkt mij zeer twijfelachtig. Deze opvatting wordt m.i. bevestigd door het feit dat in de nabeschouwingen niets met de resultaten van het onderzoek wordt gedaan. Voor zover de resultaten wel worden gebruikt, gebeurt dat ook nog wel eens op onjuiste wijze (verg. pp. 91-93; hier worden enkele resultaten in een kader geplaatst waarin ze niet thuis horen).

Zowel wat een verdieping van ons inzicht in de afstand tussen burger en bestuur als het praktisch nut betreft is dit boekje een misser.

H. van Goor